

บทวิจารณ์หนังสือเรื่อง
“พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์”
เขียนโดย สุชีพ ปุญญานุภาพ

พระจาทรงค์ ชูศรี

PhraJaturong Choosri

วัดวิเศษการ แขวงศิริราช กรุงเทพมหานคร

Visejarn Temple, Bangkok

Email: rong2553@yahoo.com

วันที่รับบทความ (Received) : 1 พฤศจิกายน 2563

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 21 ธันวาคม 2563

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 23 ธันวาคม 2563

1. บทนำ

หนังสือเรื่อง “พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์” เขียนโดย สุชีพ ปุญญานุภาพ มี 3 ส่วน ซึ่งผู้เขียนได้มีการเขียนขึ้นด้วยตนเอง พิมพ์ที่ มหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2553 มีจำนวน 56 หน้า

2. สรุปสาระสำคัญ

เนื้อหาในหนังสือ “พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์” เขียนโดย สุชีพ ปุญญานุภาพ มี 3 ส่วน คือ 1. พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยา 2. พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ 3. บทสรุป โดยมีรายละเอียดโดยสังเขปดังนี้

1. พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีทัศนะต่อตรรกวิทยา (Logic) ที่ชาวโลกถือกันว่าเป็นศาสตร์แห่งศาสตร์ทั้งหลาย (Science of Sciences) โดยได้เสนอหลักการอย่างอื่นที่ให้ผลเห็นผลได้อย่างชัดเจน

คำว่า ตรรกวิทยา แปลมาจากภาษาอังกฤษว่า Logic และคำนี้ในภาษาอังกฤษก็มาจากคำคุณศัพท์ในภาษากรีกที่ว่า Logike ซึ่งตรงกับคำนามในภาษากรีก Logos อีกต่อหนึ่ง คำนี้ในภาษากรีกหมายถึงทั้งความคิดและถ้อยคำ ซึ่งเป็นเครื่องแสดงออกแห่งความคิด เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยรูปศัพท์ตามภาษาเดิม ตรรกวิทยาจึงเป็นวิทยาว่าด้วยความคิดการแสดงออกมาด้วยภาษา ต่อมาได้มีผู้แสดงความเห็นว่า คำว่าความคิดนั้นถ้าจะให้ชัดเจนควรใช้คำว่าการศึกษาเหตุผล จากข้อเสนอนี้ คำว่า ตรรกวิทยา จึงควรหมายความว่า วิทยาว่าด้วยการหาเหตุผล ซึ่งแสดงออกมาด้วยภาษาและกระบวนการประกอบอีกบางอย่าง อย่างไรก็ตามผู้แต่งตำราตรรกวิทยายามให้คำจำกัดความของตนเอง และคำของผู้อื่นว่ายังไม่ค่อยสมบูรณ์ เมื่อประมวลความคิดเห็นแล้วอ่านแยกคำจำกัดความ (Definition) ของคำว่าตรรกวิทยาได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

1. วอทีลี (Whateley) ให้คำจำกัดความว่า ตรรกวิทยาคือศิลปวิทยาว่าด้วยว่าด้วยการหาเหตุผล ซึ่งแสดงว่าการหาเหตุผลของตรรกวิทยานั้นเป็นทั้งศิลปะและวิทยา ไม่ใช่ศิลปะอย่างเดียวหรือวิทยาอย่างเดียว มีผู้ค้านว่าแคบไป

2. ทอมสัน (Thomson) กล่าวว่าตรรกวิทยา คือ วิชาว่าด้วยกฎแห่งความคิด ซึ่งผู้ค้านว่าไม่เหมาะสมมากมาย

3. แฮมิลตัน (Hamilton) กล่าวว่า ตรรกวิทยา คือ วิชาว่าด้วยกฎสมบูรณ์แบบแห่งการคิด

4. อาโนลด์ (Arnauld) กล่าวว่า ตรรกวิทยา คือ วิชาว่าด้วยความเข้าใจในการติดตามหรือค้นหาความจริง

5. มิลล์ (Mill) กล่าวว่า ตรรกวิทยา คือ วิชาว่าด้วยการดำเนินงานเกี่ยวกับความเข้าใจซึ่งเป็นประโยชน์แก่การคาดคะเนหลักฐาน เป็นกระบวนการที่ก้าวหน้าไปจากความจริงที่รู้แล้วสู่ความจริงที่ยังไม่รู้กับทั้งเป็นการดำเนินงานทางสติปัญญาทุกประการที่จะช่วยเหลือการคาดคะเนหลักฐานได้

ขอบเขตของตรรกวิทยา กระบวนการหรือวิธีคิดและผลของการคิด และเกี่ยวข้องถึงความจริงโดยแบบแผนและความจริงโดยเนื้อหาขอบเขตของตรรกวิทยาจึงคลุมถึงเรื่องนี้ทั้งหมด ความจริงโดยแบบแผนคือการค้นความจริงให้เป็นไปถูกต้องตามแบบแผนหลักเกณฑ์ของการคิด แต่อาจจะจริงหรือไม่จริงโดยเนื้อหาก็คือ เช่น พูดว่ามนุษย์ทุกคนมีนิ้วมือ 10 นิ้ว นาย ก เป็นมนุษย์ เพราะฉะนั้น นาย ก จึงมีนิ้ว 10 สิบนิ้วอย่างนี้เรียกว่าวิธีหาเหตุผลจากแบบแผน ความจริงที่หาได้นั้นเป็นความจริงตามแบบแผน แต่อาจจะจริงหรือไม่จริงตามเนื้อหาก็คือ เพราะถ้า นาย ก มีนิ้วงอกออกมาพิเศษอีก 1 นิ้วเป็น 11 นิ้ว ความจริงโดยเนื้อหาก็คือจะมีว่านาย ก มี 11 นิ้ว เรื่องขอบเขตของตรรกวิทยานี้ยังเกี่ยวเฉพาะความรู้โดยทางอ้อมที่ต้องใช้วิธีอนุมานและการหาเหตุผลอีก

ประเภทของตรรกวิทยา มี 2 แบบ คือ

ก. มี 2 แบบคือ 1. ตรรกวิทยาแบบ (Formal Logic) เป็นตรรกวิทยาที่ให้หลักและวิธีคิดหาเหตุไต่อย่างเป็นแบบสำเร็จ 2. ตรรกวิทยาเนื้อหา (Material Logic) เป็นตรรกวิทยาที่ช่วยให้ตรรกวิทยาแบบถูกต้องสมบูรณ์ตามเนื้อหาของความจริง

ข. มี 2 แบบ คือ

1. ตรรกวิทยาใน (Detective Logic) เป็นตรรกวิทยาที่หาเหตุผลโดยตั้งหลักใหญ่ขึ้นก่อนและพิสูจน์ไปถึงหลักย่อยว่าเป็นอย่างนั้นหรือไม่ เช่น

มนุษย์ทุกคนต้องตาย

นาย ก เป็นมนุษย์

เพราะฉะนั้น นาย ก ต้องตาย

อันแสดงว่าได้ตั้งหลักใหญ่ที่ว่า มนุษย์ทุกคนจะต้องตายนั่น เป็นเหตุผลสำคัญที่จะพิสูจน์ว่าเมื่อ นาย ก ซึ่งเป็นเอกชน เป็นมนุษย์คนหนึ่งในทุกคน นาย ก ต้องตาย

2. ตรรกวิทยาอุปนัย (inductive Logic) เป็นตรรกวิทยาที่พิสูจน์ส่วนปลีกย่อย เพื่อตั้งหลักใหญ่ เช่น

เดือนมกราคมมีน้อยกว่า 32 วัน

เดือนกุมภาพันธ์ถึงธันวาคมก็มีน้อยกว่า 32 วัน

เพราะฉะนั้นเดือนทุกเดือนจึงมีน้อยกว่า 32 วัน

ความรู้และที่มาแห่งความรู้ มีลักษณะ 3 ประการคือ 1. เป็นระบบความคิดในใจ 2. ระบบความคิดนี้ขนานกับสิ่งที่มีอยู่จริง ๆ คือไม่ใช่คิดลอย ๆ 3. มีความเชื่อในเรื่องนั้นด้วย

ที่มาแห่งความรู้มี 3 ประการ คือ

1. ความรู้โดยตรง หรือรู้ประจักษ์ไม่ว่าจะเป็นความรู้จากข้างนอกคือรู้สิ่งที่พบเห็นหรือได้ยินได้ฟังหรือความรู้จากข้างในคือความรู้สึกนึกคิดของเราเองที่เรารู้ด้วยตัวเอง

2. อนุมาน คือ การคาดคะเน หรือหาเหตุผลโดยอาศัยสิ่งที่รู้ประจักษ์ เช่น เห็นควันก็อนุมานเอาว่าคงมีไฟ เห็นคนยิ้มก็อนุมานเอาว่าเขาคงพอใจ

3. พยานหรือหลักฐาน พยานหรือหลักฐานเป็นเครื่องช่วยให้เกิดความรู้ได้อย่างดีทางหนึ่ง แต่ก็อาจจะ มีทั้งพยานและหลักฐานที่จริงบ้างไม่จริงบ้าง เชื่อได้บ้างเชื่อไม่ได้บ้าง

เมื่อประมวลที่มาแห่งความรู้ 3 ประการ เข้าด้วยกันแล้วจึงอาจแบ่งประเภทตัวความรู้ได้เป็น 2 ประการ คือ

1. ความรู้โดยตรง เป็นความรู้ซึ่งชัดเจนแจ่มแจ้งไม่ต้องเดาไม่ต้องคาดคะเน
2. ความรู้โดยอ้อม เป็นความรู้ซึ่งต้องใช้การอนุมาน คือ คาดคะเนต้องใช้พยานหลักฐานเพราะมิใช่ ความรู้ประจักษ์

หลักฐานพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงตรรกวิทยา

1. พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในกาลามสูตร ดิถีนิบาตร อังคุตตรนิกาย พระสูตรต้นตปิฎกเล่ม 25 หน้า 243 ว่า มาตกกเหตุ อย่าถือโดยตรรก

2. มีพุทธศาสนสุภาษิต ในชาดก พระสูตรต้นตปิฎกเล่ม 27 หน้า 1 ว่า คนบางพวกกล่าวฐานะที่ไม่ผิ ดนักตรรกวิทยากล่าวฐานะที่ 2 ผู้มีปัญญารู้ข้อความนั้นแล้ว พึงถือเอาฐานะที่ไม่ผิ ด

ความในพระพุทธศาสนสุภาษิตนี้ยังไม่ชัด ถ้าอธิบายอีกเล็กน้อยจะชัดขึ้นกล่าวคือ เมื่อแบ่งความจริง หรือความรู้ หรือฐานะออกเป็น 2 อย่าง อย่างหนึ่งความจริงที่ประจักษ์ชัดแล้ว กับอีกอย่างหนึ่งความจริงที่ต้อง อาศัยการอนุมานการหาเหตุผล หรือคาดคะเนซึ่งตรงกับความรู้โดยตรงกับความรู้โดยอ้อม ดังกล่าวข้างต้นบาง คนถึงเอาความรู้ที่ประจักษ์ คือ ความรู้โดยตรงเป็นประมาณ ส่วนนักตรรกวิทยา วิชาบังคับให้จำเป็นต้องกล่าว เฉพาะฐานะที่ 2 คือความรู้โดยอ้อม ซึ่งจะต้องใช้วิธีอนุมาน หรือการหาเหตุผลใดที่สุดทางพระพุทธศาสนาได้ สรุปลงให้ถือเฉพาะฐานะที่ 1 คือฐานะที่ไม่ผิ ดหรือความจริงอันไม่ต้องเดา

เหตุที่พระพุทธศาสนาไม่ยอมเดา เพราะพระพุทธศาสนาค้นพบความจริงถึงที่สุดแล้วคือ พระพุทธเจ้า ได้ทรงลงมือปฏิบัติด้วยพระองค์เอง ผ่านการค้นคว้าทดลองผ่านการลองผิดลองถูกมาเป็นเวลานาน จนในที่สุด ได้ตรัสรู้ความจริงแจ้งประจักษ์ไม่ต้องเดาอีกต่อไป จึงถือว่าอยู่ในฐานะอันสูงกว่าตรรกวิทยา เพราะตรรกวิทยา อย่างค้นหาความจริงอยู่และการค้นหาความจริงทางพระพุทธศาสนานั้นจะค้นโดยวิธีอนุมานไม่ได้ต้องลงมือปฏิบัติ ให้ความจริงปรากฏแก่ตนเอง

ตรรกวิทยามีประโยชน์มากในคติโลก และมีประโยชน์ในการแสดงความคิดให้คนอื่นฟัง ซึ่งช่วยในการ เผยแผ่ศาสนา แต่ในความจริงชั้นสูง พระพุทธศาสนาถือว่าตรรกวิทยา และวิธีคาดคะเนสิ่งไม่ยอมรับฟัง และไม่ ถือเอาเป็นแนวทางของพระพุทธศาสนา ที่ว่าตรรกวิทยาเป็นประโยชน์ในคติโลกนั้น ก็เพราะในคติโลกยังมี ความจริงที่ต้องค้น ต้องคาดคะเนอีกมากมาย หลายร้อยหลายพันเรื่อง ถ้าไม่อาศัยการคาดคะเนก็ไม่รู้จะใช้วิธี ไหน จึงจะพูดถึงเรื่องนั้น ๆ ได้ แต่ในทางธรรมได้ตรึงเรื่องไม่จำเป็นอย่างอื่น ออกเสีย ตั้งแนวไว้ให้ค้นพบ ความจริงที่จำเป็น และสำคัญอย่างเดียวคือความจริงเป็นเหตุดับความทุกข์ได้ เป็นความจริงที่ผู้พบจะคลาย ความติดความยึด ไม่เข้าใจผิด หลงผิด ทะยานอยากอีกต่อไป เป็นความจริงที่รู้เรื่องนี้เรื่องเดียวก็พอ เพราะ ครอบคลุมถึงเรื่องอื่น ๆ ทั้งหมดจนความจริงในทางโลกเป็นเรื่องต้องค้นให้เดาการต่อไปไม่มีสิ้นสุด ตรรกวิทยา จึงจำเป็นสำหรับผู้โลก สมควรที่โลกจะยกย่อง

ส่วนข้อที่ว่าตรรกวิทยาช่วยในการเผยแผ่ศาสนานั้น มีอธิบายว่า ผู้เรียนตรรกวิทยาเป็นผู้พูด ผู้คิดอย่าง มีหลักเกณฑ์ เป็นคนเจ้าเหตุผลสามารถอธิบายให้คนอื่นฟังอย่างเข้าใจแจ่มแจ้ง ไปตามวิธีการทางตรรก ซึ่ง มีระเบียบแบบแผนได้ จึงนับว่าเป็นอุปการะในการเผยแผ่ แต่ไม่เป็นอุปการะในการค้นหาความจริง อันเป็น เหตุพ้นทุกข์ ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูงและซึ่งต้องลงมือปฏิบัติโดยตรงไม่ใช่เพียงนึกคิดเอา

อย่างไรก็ดี คุณลักษณะพิเศษข้อนี้ของพระพุทธศาสนาส่วนที่เกี่ยวกับตรรกวิทยา ก็ควรได้รับความ สนใจศึกษาพิจารณาอยู่ไม่น้อย แต่ถ้าจะมีปัญหาว่าวิชาตรรกวิทยาเกิดในประเทศกรีซในพระพุทธศาสนาจึง

รู้จักวิชานี้และปฏิเสธได้ ขอบอกว่าวิชาตรรกวิทยาได้เกิดขึ้นในอินเดียมาก่อนสมัยพระพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงศึกษาและปฏิเสธหลักการของวิชานี้ ในส่วนที่เกี่ยวกับการค้นความจริงทางธรรม วิชาความรู้ที่นักปราชญ์คนละส่วนของโลกคิดค้นคว้าได้ ในนี้ความจริงก็น่าประหลาด เช่น ความคิดของเล่าจื๊อ เรื่องเต๋าไปตรงกับหลักปรมาตมน์ของพราหมณ์ได้อย่างมีได้นัดกัน ตรรกวิทยามาเจริญมากในลัทธิินยายะและไวเศษิกะของอินเดียภายหลังพุทธปรินิพพาน

มีข้อสันนิษฐานอีกอย่างหนึ่งว่า ชนชาติอารยันมีภาษาและวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนอย่างเดียวกันแต่เมื่อแยกย้ายกันไปก็กลายเป็นชนชาติต่างภาษา แต่เค้าเดิมของภาษาและศาสนาก็ยังพอมิให้เห็นร่องรอยเดียวกันได้ เช่น ภาษาส่วนใหญ่ของชาวยุโรปเรียกว่า สายอารยันฝ่ายยุโรป ภาษาบาลี สันสกฤต ปรากฤตซึ่งเป็นภาษาของอรียันที่ยกเข้ามาในอินเดีย เรียกว่าอินโดอารยัน ดังที่เห็นได้ว่าคำว่า ดอร์ (Door) ในภาษาอังกฤษ คำว่า ทวาร (อ่านว่า ดวาร) ในภาษาบาลีและสันสกฤต แปลว่าประตูอย่างเดียวกับคำว่า Palanquin ที่แปลว่า บัลลังก์ ก็ตรงคำว่า ปลงก ในภาษาบาลี เป็นต้น ส่วนศาสนานั้นเห็นได้ชัดว่าทางศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ และศาสนาความเชื่อในเรื่องพระเจ้าสร้างโลกแบบเดียวกันก็เป็นประเภทเทวนิยมอย่างเดียวกัน ก็เพราะเป็นศาสนาฝ่ายอารยันซึ่งมีมูลรากอันเดียวกัน มาถึงสมัยพระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติความเชื่อแบบเดิมจะตั้งศาสนาพุทธขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้น วิชาตรรกวิทยาจึงมีแพร่หลายอยู่ในกรีซและอินเดียแน่นอนอาจเป็นสมบัติดั้งเดิมของอารยันก็ได้ แต่เมื่อมาถึงสมัยพระพุทธเจ้าจึงทรงปฏิเสธ และเสนอหลักการใหม่เรื่องค้นความจริงขึ้นที่จะให้ดับทุกข์ได้ อย่างไรก็ตาม ถ้าเข้าใจว่าวิชาตรรกวิทยาคือ วิชาเดา เมื่อเจริญขึ้นก็เดาอย่างมีหลักเกณฑ์ขึ้น ดังนี้แล้วก็จะเห็นชัดว่าเหตุไรพระพุทธศาสนาจึงปฏิเสธการเดาทุกชนิด

2. พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์

พระพุทธศาสนามีหลักเกณฑ์ และวิธีการในการสั่งสอนตลอดจนตัวคำสอนอันเป็นวิทยาศาสตร์ มาก่อนที่วิชาวิทยาศาสตร์ของโลกจะเกิดเป็นเนื้อเป็นตัวขึ้น

คำว่า วิทยาศาสตร์ ใช้ในภาษาไทยโดยแปลมาจากภาษาอังกฤษว่า Science คำนี้มาจากคำในภาษาละตินว่า Scientia แปลว่า ความรู้

ขอบเขตของวิชาวิทยาศาสตร์นั้น ได้แก่ บรรดาความรู้อันว่าด้วย เอกภพฝ่ายวัตถุ หรือรูปธรรมทั้งปวง กล่าวอย่างง่าย ๆ ก็คือสิ่งทั้งปวงในโลกนี้ และโลกอื่น ที่มีรูปร่างขนาด หรือน้ำหนักอันอาจกำหนดรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ข้อที่กล่าวว่าสิ่งทั้งปวงในโลกนี้ และโลกอื่นที่มีรูปร่างนั้นคำว่า โลกอื่น หมายถึง ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดาวเคราะห์ต่าง ๆ ทั้งในสุริยะจักรวาลนี้ และในสุริยะจักรวาลอื่น วิทยาศาสตร์ เป็นการศึกษาอย่างมีระเบียบ กฎเกณฑ์ มีการทดลอง การสังเกต สอบสวนความจริง ไม่ยอมใช้วิธี ความเชื่ออย่างมง่าย

การแบ่งประเภทวิทยาศาสตร์มีหลายมติด้วยกัน บางมติแบ่งออกเป็น 2 บางมติแบ่งออกเป็น 3 คือ

วิทยาศาสตร์ 2 ประเภท คือ 1. วิทยาศาสตร์กายภาพ เป็นวิทยาศาสตร์ว่าด้วยวัตถุที่ไม่มีใจครองหรือที่ไม่มีชีวิตทั้งปวง กล่าวตามภาษาวิทยาศาสตร์ ได้แก่ การสอบสวนปรากฏการณ์อันเป็นพื้นฐานแห่งสสาร คำว่าสสาร ได้แก่ สิ่งที่มีขนาดน้ำหนักหรือมีการกินที่ 2. วิทยาศาสตร์ชีวภาพ เป็นวิทยาศาสตร์ว่าด้วยสิ่งที่มีชีวิตทั้งต้นไม้ และสัตว์ทุกชนิด ที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอินทรีย์ ว่าตามภาษาวิทยาศาสตร์ ได้แก่ การสอบสวนปรากฏการณ์อันซับซ้อนแห่งชีวิต

วิทยาศาสตร์กายภาพ ส่วนนี้มีวิชาฟิสิกส์และเคมีเป็นวิชาพื้นฐาน และเกิดวิชาเพิ่มขึ้นจากพื้นฐานนั้น คือดาราศาสตร์ ธรณีวิทยา อุตุนิยมวิทยา เป็นต้น

1. ฟิสิกส์ แปลตามตัวอักษรวิชานี้ ได้แก่ กายวัตถุหรือรูปธรรม พุดง่าย ๆ คือเป็นวิชาว่าด้วยสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับชีวิต แบ่งสาขาออกไปอีกอย่าง คือ กลศาสตร์ ความร้อน เสียง แสง แม่เหล็ก และไฟฟ้า เดิม

ที่เดียววิชาฟิสิกส์เรียกว่า Natural philosophy ปรัชญาว่าด้วยธรรมชาติ หมายถึง วิชาว่าด้วยวัตถุที่ไม่มีชีวิต เป็นคำคู่กับคำว่า Natural History (ความรู้ว่าด้วยธรรมชาติ) ซึ่งหมายถึงวิชาว่าด้วยสิ่งมีชีวิตเช่น พืชศาสตร์และสัตววิทยา

2. เคมี วิชาที่ว่าด้วยส่วนประกอบของสสาร และความเปลี่ยนแปลงของสสารมีตรรกะร่วมกัน หรือแยกกัน วิชาฟิสิกส์กับเคมีใกล้เคียงกันมาก ฟิสิกส์ว่าด้วยกำลังความเคลื่อนไหว ความร้อน เสียง แสง แม่เหล็กและไฟฟ้า ส่วนเคมี ว่าด้วยปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของสสารเมื่อรวมกันหรือแยกกันหรือเมื่อถูกความร้อนเป็นต้น เช่น ไม่เปลี่ยนเป็นถ่านเมื่อถูกไฟไหม้ หรือเหล็กที่วางทิ้งอยู่ขึ้นสนิม และเนื้อเหล็กบางส่วนหายไปกลายเป็นขุยสนิม ขึ้นแทนเพราะเหล็กทำปฏิกิริยากับอากาศออกซิเจน

3. ดาราศาสตร์ เป็นวิชาว่าด้วยเทหวัตถุ คือ สิ่งที่มีรูปร่างบนท้องฟ้า เช่น ดวงอาทิตย์ ดาวเคราะห์ คือ ดาวที่ไม่มีแสงสว่างในตัวต้องอาศัยแสงสว่างจากดวงอาทิตย์

4. ธรณีวิทยา วิชาที่ว่าด้วยโครงสร้างส่วนประกอบ และประวัติของโลกแบ่งสาขาใหญ่ออกเป็น 2 คือ ธรณีวิทยาทั่วไปกับธรณีวิทยาประวัติศาสตร์

5. อุตุนิยมวิทยา วิชาที่ว่าด้วยการศึกษาให้รู้ความเคลื่อนไหว และปรากฏการณ์ของบรรยากาศ คือ อากาศรอบ ๆ โลกเราว่าในลักษณะเช่นไร จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของอากาศทั่วไปและภูมิอากาศ

วิทยาศาสตร์ชีวภาพ วิทยาศาสตร์ประเภทนี้ว่าด้วยสิ่งที่มีชีวิตทั้งพืชและสัตว์ จึงเป็นสาขาใหญ่ ออกเป็น 2 คือ 1. พฤกษศาสตร์ ว่าด้วยพืชและต้นไม้ทุกชนิด 2. สัตววิทยา ว่าด้วยสัตว์ทุกชนิดตั้งแต่เซลล์เดียวจนถึงสัตว์หลายเซลล์

วิทยาศาสตร์ทางสังคม วิทยาศาสตร์ทางสังคมทุกอย่างก็ต้องเอาไปรวมไว้ในวิทยาศาสตร์ชีวภาพ ถ้าแยกออกเป็น 3 อย่าง วิทยาศาสตร์ทางสังคมก็มีหลายสาขาอยู่เหมือนกัน เช่น 1. สังคมวิทยา 2. มานุษยวิทยา 4. พันธุวิทยา เทคโนโลยีว่าด้วยการลงโทษ 5. ภาษาศาสตร์ 6. จิตวิทยาสังคม 7. จริยศาสตร์

สรุปความ ฝ่ายวิทยาศาสตร์ได้ 3 ประการ คือ 1. ว่าด้วยอาณาจักรแห่งสิ่งที่ไม่มีชีวิตและพลังงาน ตั้งแต่ หดน้ำค้างจนถึงดวงดาว ตั้งแต่เรื่องของไฟฟ้าจนถึงกฎแห่งการถ่วง เรียกว่า สากลบริเวณ 2. ว่าด้วยอาณาจักรแห่งพืชและสัตว์ เรียกว่า ชีวบริเวณ 3. ว่าด้วยสังคมมนุษย์รวมทั้งสถาบัน ขนบประเพณี มรดกทางสังคมวัฒนธรรม ศิลปะ วรรณคดี และผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ เรียกว่า สังคมบริเวณ

ความรู้เรื่องพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าตรัสว่า เรายอมบัญญัติโลก เหตุให้เกิดโลกความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก ในร่างกายอันมีประมาณว่าหนึ่งมีสัญญา มีใจครองนี้เอง

ขอบเขตแห่งธรรมที่พุทธเจ้าทรงสั่งสอนนั้น แม้จะมีหลักวิจิตรพิสดารอย่างไร ก็รวมเป็นข้อปฏิบัติที่ร่างกาย จิตใจทั้งสิ้น หลักพระพุทธศาสนา 3 ประการคือ เว้นความชั่ว ทำความดี ชำระจิตใจให้ผ่องแผ้วเป็น เรื่องอยู่ภายในขอบเขตของร่างกายและจิตใจดังกล่าวแล้ว

แต่ถ้าจะพิจารณาว่า พระพุทธศาสนาสอนหลักเน้นไปในเรื่องอะไรแล้ว ก็เห็นได้ว่า ปัญหาเรื่องจิตใจได้รับความสนใจจากพระพุทธศาสนาอยู่เป็นพิเศษดังข้อความในพระพุทธานุญาตที่ว่า 1. โลกอันจิตย่อมนำไป คือ มีจิตเป็นผู้นำ 2. ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า

จากพระพุทธานุญาตนี้เราจะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาสอนเน้นว่า ไม่ว่าโลกหรือธรรมล้วนมีจิตใจเป็นผู้นำทั้งสิ้น เมื่อจิตใจเป็นผู้นำ การอบรมขัดเกลาจิตใจจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญในการปฏิบัติ เมื่อรักษาจิตอย่างเดียวชื่อว่ารักษาอย่างอื่นด้วย

ความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา 3 ประการ คือ 1. ประโยชน์ปัจจุบัน ได้แก่ การตั้งตัวได้ทางโลก เป็นหลักฐาน 2. ประโยชน์อนาคต ได้แก่ การตั้งตัวได้ทางศีลธรรม 3. ประโยชน์อย่างยิ่งหรืออย่างสูงสุด ได้แก่ การสามารถดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์ได้โดยเด็ดขาด

เท่าที่ชาวตะวันตกได้พิจารณาแล้วได้ลงความเห็นว่ วิชาวิทยาศาสตร์ทางโลก เป็นวิทยาศาสตร์ฝ่ายวัตถุ ส่วนพระพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์จิตใจ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายหลักทั่วไปยังจิตใจในฐานะเป็นพื้นฐานแห่งคำสอนของพระองค์ ส่วนโลกทางวัตถุเป็นเขตแดนของนักวิทยาศาสตร์ในสมัยปัจจุบัน ความสัมพันธ์ระหว่างโลกทางจิตใจ กับทางวัตถุทั้งสอง เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหาทั้งสองที่สะท้อนไปจากเนื้อหาผู้ศึกษา สิ่งหนึ่งโดยอุปมานและโดยอนุมาน ย่อมได้รับความรู้ถึงอีกสิ่งหนึ่งด้วย เพราะทางพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ มีรากฐานอยู่บนการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ของตนเอง โดยลำดับในการสรุปผล จึงมีสภาพอันเข้ากันได้วิทยาศาสตร์ แปลว่า ความรู้ และพระพุทธเจ้าก็ทรงสั่งสอนว่า ความรู้ทางธรรม ต้องได้มาโดยการวิเคราะห์ ทดลอง และหาเหตุผล เช่นเดียวกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ที่ได้มาทุกวันนี้ ไม่ใช่ความเชื่ออย่างมลายในลัทธิศาสนา หรือโดยความเชื่อที่ไม่ใช่เหตุผล กล่าวโดยย่อ พุทธศาสนิกชนจึงถือว่าเป็นนักวิทยาศาสตร์ทางวิญญาณหรือจิตใจ

เช่นคำว่า ธาตุ (Element) มีนักวิทยาศาสตร์บางคนไม่เข้าใจ หรือไม่ศึกษาพระพุทธศาสนา เคยกล่าวว่า ธาตุตามที่เข้าใจกันในพระพุทธศาสนานั้น เป็นความเข้าใจผิด และเป็นการไม่รู้จักธาตุที่แท้จริง ธาตุที่แท้จริงนั้น จะต้องวิเคราะห์ลงไปถึงที่สุดได้ โดยมีปริมาณเป็นแบบเดียวกัน จะวิเคราะห์อีกสักเท่าไรก็คงส่วนประกอบ หรือโครงสร้างปริมาณอยู่เท่านั้น ไม่เปลี่ยนแปลง ธาตุแต่ละชนิดในทางวิทยาศาสตร์ย่อมมีกำหนดของมันตายตัวแล้ว ตามที่นักวิทยาศาสตร์ค้นได้คือ มีน้ำหนักของแต่ละปริมาณเท่ากัน โดยใช้น้ำหนักของปริมาณของธาตุไฮโดรเจน ซึ่งเบาที่สุดเป็นหลัก จะแยกหรือทำการวิเคราะห์ทางเคมีให้มากไปกว่านั้นไม่ได้แล้วเมื่อปริมาณของแต่ละธาตุมีน้ำหนักเป็นสิ่งที่น้ำหนักสิ่งข้างไม่ได้ดวงไม่ได้จึงไม่จัดเป็นธาตุ การที่ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่าธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นธาตุแต่ละอย่างนั้น นับว่าเข้าใจธาตุผิด เพราะดินก็ไม่ใช่ธาตุแท้ เมื่อแยกธาตุและอาจเรียกว่าเป็นธาตุผสม คือมีธาตุต่าง ๆ หลายอย่างผสมกันเป็นดิน น้ำก็ไม่ใช่ธาตุแท้ เป็นสิ่งผสมระหว่างธาตุไฮโดรเจน 2 ส่วนกับออกซิเจน 1 ส่วน

ข้อที่พระพุทธศาสนาเข้ากันได้กับวิทยาศาสตร์มี

1. ทางพระพุทธศาสนาสอนไม่ให้เชื่ออะไรอย่างมลายแต่ให้เชื่ออย่างมีเหตุผล มีการพิสูจน์ทดลองแล้วจึงเชื่อ วิทยาศาสตร์ก็สอนไม่เชื่ออะไรอย่างมลายต้องมีการพิสูจน์สังเกต ทดลองเช่นเดียวกัน
2. พระพุทธศาสนาสอนว่าผลทุกอย่างย่อมมาจากเหตุไม่ใช่เกิดขึ้นลอย ๆ หรือบังเอิญ การที่โทษว่าบังเอิญนั้นเพราะยังหาเหตุไม่พบต่างหาก พระพุทธศาสนาจึงไม่สอนชดไปที่เทวดา หรือพระเจ้าว่าเป็นผู้ดลบันดาล จะชี้ไปที่การกระทำของแต่ละบุคคลว่าเป็นเครื่องทำให้เกิด ให้ชั่ว ทางวิทยาศาสตร์ก็เชื่อว่าผลทุกอย่างย่อมมาจากเหตุไม่ใช่เกิดขึ้นลอย ๆ หรือบังเอิญหรือเพราะอำนาจดลบันดาลทั้งหลาย การค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์เป็นการค้นผลโดยสาไปหาเหตุบ้าง ค้นเหตุแล้วสาวไปหาผลบ้าง
3. ทางพระพุทธศาสนาสอนไม่ให้เชื่อถือติดในเรื่องโชคกลางต่าง ๆ ทางวิทยาศาสตร์ซึ่งบูชาความจริงก็สอนไม่เชื่อถือหรือติดในโชคกลางต่าง ๆ เช่นกัน
4. ทางพระพุทธศาสนาสอนให้เข้าใจลักษณะ 3 ประการแห่งสิ่งทั้งหลายคือไม่เที่ยงทนอยู่ได้ ไม่เป็นแก่นสารตัวตน เพื่อไม่ยึดติดไม่ยึด ทางวิทยาศาสตร์ทั้งกายภาพและชีวภาพ ก็สอนให้เข้าใจถึงกฎแห่งความเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลาย และเมื่อวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ลงไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นวัตถุหรือสิ่งมีชีวิตก็ไม่มีแก่นสารตัวตนอะไรประกอบขึ้นหรือรวมจากปริมาณของธาตุต่าง ๆ นั้น อนึ่งเมื่อจะวิเคราะห์ไปให้ถึงที่สุดแล้วลงสุดท้ายก็เป็นพลังงานซึ่งไม่ใช่ตัวตนอะไรเลย
5. ทางพระพุทธศาสนาสอนว่าผลซึ่งเกิดมาจากเหตุอันหนึ่งแล้ว อาจจะเป็นเหตุของผลอันอื่นต่อไปอีกได้ เช่น การแสดงเรื่องวิภูษะ คือ วน 3 ได้แก่ กิเลส เป็นเหตุให้ทำกรรม ๆ อันเป็นเหตุให้เกิดวิบาก ๆ เป็นเหตุให้เกิดกิเลสต่าง ๆ เป็นเหตุให้ทำกรรม หรือทฤษฎีปัจจุอาการ ที่ว่าอวิชาเป็นเหตุให้เกิดสังขาร ๆ ซึ่งเป็นผลนั้น

เป็นเหตุให้เกิดวิญญาน ๆ ซึ่งเป็นผลเป็นเหตุให้เกิดนามรูป ๆ ต่อไปอีก เป็นต้น ทางวิทยาศาสตร์สอนถึงความที่เหตุผลเกี่ยวโยงกัน เช่น เมล็ดพืชเป็นเหตุให้เกิดต้นไม้ม ต้นไม้เป็นเหตุให้เกิดเมล็ดพืช หรือในการหาเหตุผลทางตรรกวิทยาที่เรียกว่า Sorites คือกระบวนการหาเหตุผลแบบลูกโซ่ยืดยาวเป็นทอดๆ ซึ่งเข้าลักษณะปัจเจกการทางพระพุทธศาสนา

6. ทางพระพุทธศาสนาสอนว่าร่างกายของมนุษย์ที่รวมกันเป็นก้อนเป็นกองนั้นอาจแยกออกได้เป็นธาตุ 4 คือ มีลักษณะที่เห็นได้ง่าย ๆ 4 อย่าง คือ เข้มแข็ง เป็นดิน เอบอบเป็นน้ำ อบอุ่นหรือร้อนเป็นไฟฟ้าไปมาเป็นลม เพื่อสอนใจไม่ให้ยึดถืออะไรมากนัก ทางวิทยาศาสตร์ก็ว่าร่างกายของมนุษย์ประกอบขึ้นด้วยธาตุต่าง ๆ มากมายหลายชนิด เป็นแต่วิธีกำหนดธาตุในทางวิทยาศาสตร์ กำหนดประเภทด้วยจำนวนของประमाणไฟฟ้า คือ โปรตอน อิเล็กตรอน และนิวตรอน

7. ทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ และโลกที่มีมนุษย์อยู่ว่ามีไข่มิเพียงเท่าที่มองเห็นด้วยตาจากโลกเรา แต่ยังมีอีกมากมาย

8. ทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงกฎธรรมดาของการดึงดูดว่า น้ำตกจากที่สูงย่อมไหลลงสู่ที่ต่ำ เรื่องของจิตใจ พระพุทธศาสนาแสดงว่าจิตที่ถูกกระแสโลกดึงดูดให้ไหลไปตามโลก เรียกว่า โลภจิต ให้คิดที่สูงเหนือโลกหรือข้ามพ้นโลก แต่ไม่ใช่สูงขึ้นได้เอง ต้องมีวิธีการอบรมฝึกจิตที่สูงข้ามพ้นจากโลกกระแสโลกนี้เรียกว่า โลกุตระจิต ในวิทยาศาสตร์กายภาพบอกว่า น้ำย่อมไหลลงที่ต่ำแต่น้ำอะไรขึ้นที่สูงได้ถ้ามีแรงดูดหรือแรงผลักดันยิ่งกว่านั้นโดยอาศัยความร้อน น้ำกลายเป็นไอลอยขึ้นสู่ที่สูงไปเป็นเมฆได้ในวิทยาศาสตร์ชีวภาพ

ลีลาการสอนของพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นวิทยาศาสตร์

1. อริยสัจของพระพุทธศาสนา มีลักษณะหรือลีลาเป็นวิทยาศาสตร์โดยสมบูรณ์คือ 1. แสดงผลคือความทุกข์ว่าได้แก่อะไร 2. แสดงเหตุ คือ ความทะยานอยากว่าทำให้เกิดทุกข์ 3. แสดงผล คือ ความดับทุกข์ว่าได้แก่ ดับความทะยานอยากได้ 4. แสดงเหตุ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ที่เรียกว่า อริยมรรคหรือมรรคมีองค์ 8

2. คำสอนเรื่องทางสายกลาง ซึ่งไม่ตึงเกินไปไม่หย่อนเกินไป การไม่ตกอยู่ในฝ่ายสุดโต่ง ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งก็ดี คำสอนเรื่องมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ คือ ความพอเหมาะพอควรก็ดี

3. คำสอนเรื่องปฏิจกสมุปบาท ซึ่งแบ่งเป็นเหตุผลสายเกิดส่วนหนึ่ง เหตุผลสายดับส่วนหนึ่ง มองในแง่เกิดก็เป็นเหตุผลส่งต่อ ๆ กัน ให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ตลอดสาย มองในแง่ดับก็เป็นเหตุผลส่งต่อต่อกันให้ดับสิ่งต่าง ๆ ตลอดสาย

ความคิดเห็นเรื่องสร้างโลกทางพระพุทธศาสนาจะไม่ได้สอนไว้ให้เชื่ออย่างที่บางศาสนาถือเป็นหัวใจของศาสนา ที่จะต้องให้มนุษย์เชื่อเรื่องพระเจ้าสร้างโลกก็ตาม แต่ในทางพระพุทธศาสนาที่สอนไว้เป็นกลาง ๆ ว่า สิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งทั้งหลายย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย คำว่า เหตุปัจจัย ในที่นี้เป็นคำกลางๆ นักวิทยาศาสตร์สาขาดาราศาสตร์ เชื่อว่า หมอกเพลิงเป็นต้นเหตุให้เกิดดวงอาทิตย์ ดวงอาทิตย์เป็นเหตุให้เกิดโลก โลกหรือดาวเคราะห์เป็นเหตุให้เกิดดวงจันทร์ ซึ่งเป็นการขัดกับทางศาสนาแต่ก็ไม่ขัดกับหลักเหตุปัจจัย

3. บทสรุป

พระพุทธศาสนาสอนไม่ให้ดูหมิ่นตนหรือทอดทิ้งตน ให้พยายามก่อร่างสร้างตนทั้งทางเศรษฐกิจและทางศีลธรรม เพื่อความเจริญควบคู่กันไป, พระพุทธศาสนาสอนให้พยายามพึ่งตนเอง ไม่ให้มัวคิดแต่จะพึ่งผู้อื่น พระพุทธศาสนาสอนให้ทำความดีเพราะเห็นแก่ความดี ไม่ใช่ทำด้วยความโลภ คืออยากได้สิ่งตอบแทนหรือทำด้วยความหลงคือไม่รู้ความจริง บางครั้งนึกว่าดีแต่กลายเป็นทำชั่ว, พระพุทธศาสนาสอนให้มีความขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจคร้าน ยิ่งสำหรับคฤหัสถ์ การตั้งเนื้อตั้งตัวได้ต้องมีความขยันหมั่นเพียรเป็นข้อแรก,

พระพุทธศาสนาสอนให้มีความเมตตา กรุณาต่อผู้อื่น ให้เอาใจเขามาใส่ใจเรา ให้รู้จักเห็นอกเห็นใจผู้อื่น, พระพุทธศาสนาสอนว่า การอยู่ในอำนาจผู้อื่นเป็นทุกข์ จึงสอนให้มีอิสรภาพทั้งภายนอกและภายใน อิสรภาพภายใน คือไม่เป็นทาสของกิเลส หรือถ้ายังละกิเลสไม่ได้ก็อย่าถึงกับปล่อยให้กิเลสบังคับมากเกินไป, พระพุทธศาสนาสอนให้เอาชนะความชั่วด้วยความดี ให้ระงับเวรด้วยการไม่จองเวร และในขณะเดียวกันก็ให้พยายามทำตนอย่าให้มีเรื่องทะเลาะวิวาทกับผู้อื่น ให้รู้จักผูกไมตรี เผื่อแผ่แก่กัน, พระพุทธศาสนาสอนให้ประกอบเหตุ คือ ลงมือทำเพื่อให้เกิดผลที่มุ่งหมาย, พระพุทธศาสนาสอนให้ลงมือปฏิบัติ เพื่อจะได้รู้แจ้งผลดีด้วยตนเอง, พระพุทธศาสนาสอนให้มีความอดทนต่อสู้กับความยากลำบาก และอุปสรรคทั้งหลาย, พระพุทธศาสนาสอนไม่ให้เชื่ออะไรง่ายๆ ง่าย ไร้เหตุผล ให้ใช้ปัญญากำกับความเชื่ออยู่เสมอ, พระพุทธศาสนาสอนให้มีสติกับปัญญากำกับคือให้มีเฉลียวคู่กับฉลาด ไม่ใช่เฉลียวอย่างเดียวหรือฉลาดอย่างเดียว จึงสอนให้มีสติกับสัมปชัญญะคู่กัน และถือว่าเป็นธรรมมีอุปการะมาก, พระพุทธศาสนาสอนไม่ให้ใช้วิธีอ่อนนอบบงบรวง, พระพุทธศาสนาสอนให้มองโลกโดยรู้เท่าทันความจริง ที่ว่ามีความไม่เที่ยงแท้ถาวรทนอยู่ไม่ได้และไม่ใช่ว่าตัวตนที่พึ่งพิงยึดถือ, พระพุทธศาสนาสอนให้ถือธรรม คือ ความถูกต้องเป็นใหญ่ไม่ให้ถือตนถือตนเป็นใหญ่หรือถือโลกเป็นใหญ่, พระพุทธศาสนาสอนปรมาตมคือประโยชน์อย่างยิ่ง คือให้รู้จักความจริงที่เป็นแก่นไม่หลงติดอยู่ในความสมมุติต่าง ๆ เช่น ลภ ยศ เป็นต้น, พระพุทธศาสนาสอนธรรมตั้งแต่ขั้นต่ำจนถึงขั้นสูงแต่ละธรรมแต่ละประเภทเหมาะแก่จริตอัธยาศัย และความสามารถของแต่ละคน, พระพุทธศาสนาสอนว่าปัญญาเป็นเครื่องส่องทางแห่งชีวิต เป็นแสงสว่างในโลก, พระพุทธศาสนาสอนหลักเน้นในเรื่องความเป็นผู้กตัญญูรู้คุณผู้อื่น และกตเวทีตอบแทนคุณท่าน, พระพุทธศาสนาสอนให้ดับทุกข์ ให้รู้จักว่าอะไรเป็นอะไรเป็นต้นเหตุและการดับทุกข์ได้, พระพุทธศาสนาสอนว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว หว่านพืชเช่นใดย่อมได้ผลเช่นนั้น, พระพุทธศาสนาสอนรวบยอดให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท คือ สอนไม่ให้สัมนทนงตนหรือขาดความระมัดระวัง ท่านถือว่าความประมาทเป็นทางแห่งความตาย และความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความไม่ตายจึงควรตั้งอยู่ในความไม่ประมาททั่วกัน

3. ข้อวิจารณ์และข้อเสนอแนะเพิ่มเติม

ผู้วิจารณ์มีทัศนะต่อหนังสือเรื่อง “พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์” โดยมีข้อวิจารณ์และข้อเสนอแนะเพิ่มเติม คือ

1. จุดเด่น หนังสือเรื่อง “พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์” เป็นการเสนอประเด็น 3 เรื่อง คือ พระพุทธศาสนา ตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์ ว่าเป็นอย่างไร โดยผู้เขียนได้เขียนหนังสือเรื่องนี้ขึ้นด้วยความเข้าใจหรือทัศนะของตนต่อประเด็นทั้ง 3 ซึ่งไม่ได้มีการอ้างอิง ตำรา หรือเอกสารใด ๆ เลย แต่อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนก็ได้ชี้ให้เห็นแง่มุมทั้ง 3 อย่างเรียบง่ายและไม่ได้มีความซับซ้อนมากนัก และอ่านง่ายในการทำควาเข้าใจเบื้องต้น มีทั้งการชี้ให้เห็นความเหมือนระหว่างพระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์ ว่าเป็นอย่างไรบ้างที่เหมือนกันและแตกต่างกัน ซึ่งผู้อ่านสามารถเห็นแง่มุมรวมได้ทั้ง 3 ประเด็นเพื่อนำไปสู่การศึกษาในวงกว้างมากต่อไป

2. จุดด้อยและข้อเสนอแนะเพิ่มเติม ผู้วิจารณ์เห็นว่า การเขียนหนังสือ “พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์” เล่มนี้ขาดการอ้างอิงตำรา ทั้ง 3 ประเด็นว่าค้นคว้ามาจากแหล่งใด ทำให้ขาดความน่าเชื่อถือ ความชัดเจนว่า “พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์” นั้นมีคำภีร์หรือตำราอื่นใดได้เขียนไว้บ้าง เป็นต้น ดังนั้นหากสามารถนำเสนอข้อมูลต่าง ๆ ให้ครบทั้ง 3 ประเด็นคือ พระพุทธศาสนา ตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์ ว่ามีการกล่าวไว้อย่างไรบ้าง จะทำให้ผู้อื่นสามารถสืบค้นลงลึกไปได้อีกมาก อย่างไรก็ตาม กล่าวได้ว่าหนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือเล่มแรก ๆ ที่บุกเบิกต่อประเด็นปัญหา และนำเสนอใน 3

ประเด็นหรือ 3 เรื่องนี้ในช่วงแรก ๆ ที่มีความตื่นตัวต่อแง่มุมเชิงการนำเสนอ 3 ประเด็นหรือ 3 เรื่องเข้าด้วยกันในเล่มเดียว ถึงแม้ว่าจะไม่เป็นการเปรียบเทียบกันก็ตาม แต่ผู้วิจารณ์เห็นว่า ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ยังมีความประสงค์ในใจลึก ๆ ว่า ทั้ง 3 ประเด็นหรือ 3 เรื่องนี้นั้นมีแง่มุมบางอย่างที่มีความสอดคล้องและแตกต่างกันอยู่บ้าง แต่อาจเพียงว่า ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ยังไม่มีเวลามากพอในการจะวิจารณ์ให้เห็นแง่มุมให้กว้างขวางและลึกลงไป

บรรณานุกรม

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2553.